

İslâm Felsefesi Tarihi ve İlim Tasnifleri*

Classification of Sciences and History of Islamic Philosophy

 Mevlüt Uyanık

Hitit Üniversitesi, Türkiye
mevlutuyanik@gmail.com

Geliş Tarihi: 10 Ekim 2019

Kabul Tarihi: 15 Kasım 2019

Yayın Tarihi: 28 Ocak 2021

Öz: İslâmiyet 7. Yüzyılın başında siyasî ve fikrî açıdan dünyaya yeni bir bakış açısı sunmaya başladı. Müslümanlar kısa süre içinde önemli kültür merkezi olan Şam (hicri.15/636), Halep (h.16) ve Antakya'yı (h.17) ele geçirdiler. Siyasî açıdan kısa sürede yayılan İslâmiyet, fikrî açıdan da kadim kültür ve medeniyetlerin bilgisi, teknolojisi kullanılmakla kalmayıp, geliştirerek özgün ve yaratıcı bir bilgi ve bilim modeli oluşturdu. Kadim kültürlerin önemli eserlerinin hızla çevrildiği Beytü'l-Hikme, felsefi ve bilimsel bilgi için gerekli temelleri zaten sağlamıştı.

İslam âlimleri teori ve pratik arasındaki dengeye dikkat ederek, gözlem ve deneye dayanan bilimsel çalışmaları öncelik verdiler. Tercüme edilen, özümseyen bilimsel bilgi genişletildi, yeni bilimsel terminolojiler oluşturuldu. Bu bağlamda tabiat bilimleri, felsefe, filoloji, edebiyat çalışmaları başlangıçtan itibaren teolojik değil, dünyevi bir anlayışla yapıldı ve sürdürüldü. Müslümanlar kültür taşıyıcısının ırkına, dinine bakılmaksızın kurduğu öğretmen-öğrenci irtibatı ve akademik ve etik kurallarıyla, adil tenkit yöntemiyle kurduğu bilgi ve bilim tasavvuru Batı'ya farklı yollardan taşınmış ve Rönesansın oluşumunda önemli rol oynamıştır.

Her bilgi-bilim ve medeniyetin kendine özgü sistemi ve bir iç tutarlılığı vardır ve bunlar arasında bir "eş ölçülemezlik" durumu söz konusudur. Her birinin incelenmesi kendi ölçütleri ile incelenirse Mısır, Babil, Hint, Çin, Roma Antik Yunan ve İslâm medeniyetlerinin dünyanın farklı kültür birimleri olduğu görülür. Dünyada 21 ayrı dinamik kültür vardır ve bu dinamikliği veren yaratıcı-özgün kişilerin siyasî, dini, askeri, coğrafi alanda ortaya koyduğu özgün ve sistem kuran cevapları bulunur. Bunu İbn Haldun bağlamında döngüsel ve organizmacı tarih tasavvuru altında incelemek oldukça tutarlı sonuçlar verir.

Bildirin hedefi; İslâmiyet 610 yılında yeni bir bilgi, bilim ve medeniyet tasavvuru anlayışıyla tarihe müdahale ederek, kadim kültür ve medeniyetlerin (Minos ve Miken kültürlerinin ürünü olan Antik Yunan, Bizans, Mısır ve Babil kültürlerini sentezleyen Helenistik tasavvur, Hind, Sasani/Fars, Çin ve Harran bölgesindeki (Fisagor akımından etkilenen) Sabii kültürleri) verileriyle yüzleşmesi

ORC-ID: M. Uyanık 0000-0002-4509-8318

* Bu çalışma İbn Haldun Üniversitesi tarafından 20-21 Aralık 2019 tarihinde İstanbul'da düzenlenen "Uluslararası İslam'da Medeniyet Bilimleri Tarihi Sempozyumu" adlı bilimsel etkinlikte sunulan bildirinin gözden geçirilmiş halidir. Son okumayı yapan Sema Bolat'a teşekkür ederim.

üzerinde durmaktır. Kısa sürede bu kültürlere ait eserleri tercüme edip, onları özümseyen âlimlerin nasıl yetiştiğini anlamak için öncelikle güçlü bir tarih bilgisi ve felsefesi ile ilimler tarihini incelenmesi gerektiği vurgulanacaktır.

Hız. Âdem'den itibaren oluşan insanlığın felsefi birikimin (ezel-i hikmet) Hız. Muhammed'in öğretileri bağlamında yeniden okuyacaksak, bizim önerimiz, ilahiyat fakültelerinde kategorik ayrımları aşır, "Felsefe-Kelam ve Tasavvuf Disiplinlerinin Eş Güdümlü Okunması"nı öncelemektir ki, bunun çatısını İslâm Felsefesi Anabilim Dalı yapabilir. Çünkü Doğu-Batı ve din-felsefe ya da akıl/vahiy ikilemelerini aşarak insanlığın birikimini incelemek gerekir.

Anahtar Kelimeler: İslâm, Felsefe, Medeniyet, Kültür, İlimler Tasnifi

Abstract: *When Islam had offered a new perspective both politically and intellectually to the humanity at the beginning of the 7th century, Muslims have conquered important, antique, cultural centers like Damascus (15 / 636), Aleppo (h.16) and Antioch (h.17) in a short period of time.*

While Islam was quickly spreading in a wide geographic area, the works which contains the knowledge of ancient cultures and civilizations were translated into Arabic language. Muslim Scientists developed the ancient theoretical and practical knowledge and demonstrated an original and creative scientific model. Important works of ancient cultures were being translated at the House of Wisdom (Bayt al-Hikmah). The place provided a material opportunity for philosophical and scientific translations from the Greek civilization in that era. Islamic scholars, especially, studied the balance between theory and practice. They prioritized scientific studies based on observation and experiment. Thus the scientific knowledge which was being translated, assimilated had expanded, and a new scientific terminology created. In this context, starting with natural sciences, studies in areas like philosophy, philology and literature were carried out a worldly understanding, not theological.

Muslims did not take regard the masters' race or religion who were carrying the culture, and established teacher-student contact. They paid attention to fair criticism, academic and ethical rules. Thus they established a new concept of knowledge and science. This understanding of science was carried to the West in different ways and played an important role in the formation of the Renaissance. Each kind of knowledge, science and civilization has its own system/episteme and an internal coherence, among which there is an "incomparable" situation. If each one is examined with its own criteria, it is seen that Egypt, Babylon, Indian, Chinese, Roman, Ancient Greek and Islamic civilizations are different cultural units of the world. As a matter of fact, there are 21 different dynamic cultures in the world, and there are unique and systematic responses of creative, original views of political, religious, military and geographical areas. Examining this under ibn Khaldun's vision of cyclic and organismal history gives quite consistent results.

The purpose of the text; In 610, Islam claimed a new concept of knowledge, science and civilization while it was taking its place in history. The course focuses on the confrontation of Hind, Sassanid/Persian, Chinese, Sabii cultures and the Hellenistic philosophy of ancient cultures and civilizations that synthesized ancient Greek, Byzantine, Egyptian and Babylonian cultures. How these scholars grew up and translated these works in a short time and developed them with new

discoveries. In order to understand this, it will be emphasized that a qualified knowledge and philosophy of history and history of sciences should be examined.

If we re-read the philosophical accumulation of humanity (perennial philosophy) formed since Adam, in the context of Muhammad's teachings; our suggestion is: We must overcome categorical distinctions about the Philosophy-Kalam and Sufism. These disciplines should be read in parallel. This can be done within the Department of Islamic Philosophy because Islamic philosophy examines the accumulation of humanity by overcoming the dilemmas of East-West and religion-philosophy or reason/revelation.

Keywords: *Islam, Philosophy, Civilization, Culture, Classification of Sciences*

Giriş

İslâm felsefesi ibaresindeki “İslâm” terimi gereği dünyada refahı, huzuru ve dinginliği elde etmeyi (tahsilu’s-sade), ahirette ise nihai mutluluğa ve kurtuluşa (saadetü’l-kusva) ermeye vesile olacak temel ilkelerden hareketle Tanrı, Evren ve İnsan irtibatına dair çıkarımları yakini bilgi derecesinde elde etmesini hedefler. Farabi, İbn Sina, Ebu Bekr Zekeriya er-Razi gibi filozofların felsefeyi Hak’ın ve Hayr’ın/iyiliğin bilgisi olarak görüp bir hayat tarzı olarak sunması bu nedendir. (Uyanık, 1997: 9; a.mlf. & Akyol, 2018: 140-149). Günümüz felsefesinde manevi/beşeri ilimler tasavvurunun yaygınlaşmasında önemli etkisi olan Dilthey’den hareketle söyleyecek olursak, biz bilgi peşinde olmayı ve bilgelik bilgisi olan hikmete sahip olmayı hedefleyen felsefeyi *bir hayat tarzı* olarak görüyoruz. Dünyanın seçkin zekâlarıyla yolda/ş olup, ezel-i hikmetin izdüşümlerini insanlık tarihinin önemli simgelerinin eserlerinden takip ediyoruz. Düşünme/bilme, hissetme/değer verme ve arzulamanın bir yaşam deneyimi oluşturduğunu düşünüyoruz. Eğer felsefenin bir bunalımı varsa bu da insanı anlayamama bunalımıdır. Çünkü felsefenin amacı insanı tanımak ve anlamaktır. Dolayısıyla Doğu ve Batı şeklindeki tasniften hareketle bilgiyi kategorize ederek, parçalanmış bilinçler şeklinde incelemek, bu coğrafyaların bütüncül ve yeknesak fikrî/ilmî modeller/kuram ürettiğini ve bir diğerini değilme üzerine kurulduğunu onaylamak demektir. (Uyanık, 2012a:163-167; a.mlf., 2016a: 67-68; a.mlf., 2018a: 59-68.).

Bu durumda bilgi ve bunların tutarlı sistematik ve uygulanabilir haline getirilmiş şekilleri olan bilimsel teoriler, içinde yetiştirdiği fikrî ve ictimâî yapıdan bağımsız olamaz. Dolayısıyla bunları bir düşünce modeli olarak görüp, iç tutarlılıklarına bakmak ve aynı nitelime (Doğu/Batı) içinde birbirleriyle yarışan modeller olarak görüp incelemenin daha tutarlı olduğunu düşünüyoruz. (Uyanık, 2012b: 8-20).

Eğer bunu yapamazsak, aksi takdirde bunları düz çizgisel ve pozitivist söylemle sürekli gelişen modeller olarak görüp, önce “Medeniyetler arası Çatışma” tezi ardından nihai

halkanın “Tarihin Sonu” teziyle teorik temeli atılan Batı paradigmasının kabulüyle sonuçlandığını söylemek gerekir ki, bu teslimiyet hali kendi geleneğimizi yok saymak anlamına gelir. Çünkü İsmail Raci Faruki’nin ifadesiyle söyleyecek olursak, Müslümanlar kadim dünyanın medeniyet tasavvurlarıyla yüzleşerek, hesaplaşmış ve kendilerine özgü yeni bir bilgi, bilim ve medeniyet tasavvuru oluşturmuşlar, 16. Yüzyıla kadar da etkinliklerini sürdürmüşlerdir. Nitekim İlk Müslüman filozoflar, ilimler tasnifi üzerinde durmuşlar, ilk olarak Tanrı–Evren–İnsan ilişkilerinin nasıl olduğunun tabii/pozitif/ideal (b)ilimlerle açıklanmasını, sonra bu evrenin niçin yaratıldığı sorusuyla ilgili olarak ilahiyat ve medeni ilimler (fıkıh, kelim) ile cevabını aranmasından geçtiğini belirtmişlerdi. (Uyanık, 2016a: 111; a.mlf., 2018b: 64–67).

Felsefe tarihinde ilk öğretmen diye bilinen Aristoteles’ten sonra “İkinci Muallim” sıfatını kazanan Muhammed b. Muhammed b. Uzluğ b. Tarkan/Turhan Ebu Nasr el-Fârâbî (873/259) ilimler tasnifi son derece önemlidir. Porfiryus’un *İsagoge* adlı eserine John Philoponos (Yahya en-Nahvi) tarafından yazılmış şerh aracılığıyla İslâm dünyasına intikal etmiş olan Aristocu ilimler tasnifiyle, Kur’an ve özellikle Şeriat’tan türetilen disiplinlerle bir uzlaştırmaya çalışır. (Fârâbî, 1986, 53; a.mlf., 2003, 151–181). Bu çaba, kanaatimce bilimlerin İslâmileştirilme ve/ya İslâmî bilim projelerinin ilk örneğidir. İspanyolca ve Latinceye “De Devisiōne Scientiarum” adıyla çevrilmiştir. Dominicus Gundissalinus “De Devisiōne Philosophiae” adlı eserinde bu nemli çalışmadan yararlanmıştı. (Saçaklızade, 1988/1408: 17–19; Uyanık, 2003: 13–36).

Müslümanlar kısa süre içinde önemli kültür merkezi olan Şam (hicri.15/636), Halep (h.16) ve Antakya’yı (h.17) ele geçirdiler. Roma ve Bizans kültürünü yaşayanlarla temasa geçildi, onların bilimlerinde ve teknik bilgilerinden faydalandı. Geç dönem Babillilerden dolaylı bir şekilde Hintlilere geçen İran coğrafyasında Sasanilerde sınırlı gelişen bilim tasavvuruyla Yunan bilim tasavvurunu alan Müslümanlar, astronomi, astroloji, matematik ve matematiksel coğrafya, felsefe gibi teorik, tıp ve eczacılık gibi uygulamalı bilim alanlarında hızlı bir kabullenme süreci ardından da özümseme aşamasını gerçekleştirdiler.

Özetle söyleyecek olursak, İslâm bilgi, bilim ve medeniyet tasavvuru 7. Yüzyıl başlarında dünya tarihi sahnesine çıkmıştır. Geçmiş veya komşu kültürlerin bilim mirasları, kararlı ve yoğun bir biçimde alınması resmi olarak desteklenmişti. Dini açıdan beşikten mezara kadar ilim talep ediniz ve ilim nerde olursa olsun (en uzak mesafe olan Çin örnek gösterilerek) alınız sözlerinde görüldüğü üzere teşvik edilmiştir. Böyle olunca tercüme, özümseme aşamalarından sonra bilim yaratıcılık eşiğine ulaşmıştır. Geçenlerde vefat eden medar-ı iftiharımız bilim Tarihi uzmanı Fuad Sezgin’in belirttiği üzere, Tıp, kimya,

simya ve pozitif bilimlerle tanışmayı cazip gösteren pratik faydacılık ya da felsefi-teolojik sorunlarla uğraşmalarına sebep teorik faydacılık değildir. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) ilmin rolünün dinin ve bütün insan hayatının asıl itici gücü olarak belirlenmesidir. (Fuat Sezgin, 2008: 3-5; a.mlf., 2018: 125; Ronan, 2003: 307-309; Nasr, 1982: 72; a.mlf., 1989: 153, 193-208; a.mlf..1991: 29, 40-41; Saçaklızade, 1988/1408: 111-113,115-116). Tercüme ve özümseme süreci sonunda m. 850 yılından itibaren 16. Yüzyılın sonuna kadar sürekli yeni şeyler keşfettiler. Eski ilimleri geliştirdikleri gibi yeni bilimler de kurdular, ileride kurulacak bazı bilimlerin temellerini attılar. Bu süreç o kadar hızlı ilerledi ki, "Muhtemelen Antik Yunan Altın Çağının tek bir önemli eseri yoktur ki, Arapçaya çevrilmemiş olsun" denilmiştir. Beytü'l-Hikme de yapılan bu çeviriler yeni bir bilgi ve bilim tasavvuru için "materia prima" temin etmişti. (el-Daffa, 1990: 159; Demirci, 1996: 184-186; krş. Yakıt- Durak, 2002: 67-70).

Bu bilim insanları öncelikle ürettikleri bilgileri talebelerine aktaran bir eğitim sistemi kurdu, hem de bu teorik aktarıma ilaveten yeni keşf ve icatlarda bulunarak kendine özgü bir bilgi ve bilim medeniyeti oluşturdu. İslâm kültürü ve medeniyetinin bilim tarihi verilerinin öncelikle İspanya/İberya üzerinden Avrupa'ya nakli, buradaki ilmî dirilişi ve kültürel uyanışı (Rönesans) tetiklemesi, bunun sonucunda oluşan bilim ve sanayi devrimi bu sürekliliğin göstergesi olarak okunabilir. Bu nedenle medeniyet tasavvurumuzun kurucu kodlarını yeniden keşfetmek ve güncel soru/n/lara çözümler üretebilecek bir bilgi, bilim ve felsefesi tasavvuru oluşturmak ve bunları hayata geçirmeye çalışmak gerekir. (Uyanık, 2019a: 331-366).

1. Yaşadığımız Sorunların Fikrî Temelleri: İslâm Felsefesi Okumaları

Burada İslâm terimi felsefe teriminin sıfatı olup öncelikle Müslüman âlimlerin varlık, bilgi ve değer üzerine sistematik okumalarına delalet ettiğine dikkat etmemiz gerekir. Öncelikle diyorum çünkü ilahi mesajın son versiyonunu farklı dil, kültür, gelenek ve dini yapılarla mensup olan âlimlerin ürettiği de bu anlamda İslâm felsefesine dâhildir. (Uyanık & Akyol, 2017: 17,29-32.; Uyanık, 2019b). Burhan yöntemini öncelediği için diyalektik yöntemin açmazlarına düşmeden (bundan felsefeyi küfür, kelamı zındıklık, tasavvufu şirk olan gören ve toplumu sürekli ben/biz ve öteki diye kamplara ayırmayı kast ediyorum) belagat/retorik ve şiir yöntemlerini de kullanarak temel sorunlara dair üretilen çözüm önerilerini insanlara sunar. Safsatadan kaçınmaya özen gösterir.

Bu nedenle biz diyoruz ki, *felsefe-kelam ve tasavvuf disiplinlerinin eş güdümlü okunması İslâm felsefesiyle mümkün olabilir.* (Uyanık, 2017a: 885-906; a.mlf., 2019c: 379-403). Bunun için bizim önerimiz, ilahiyat fakültelerinde kategorik ayrımları aşır, "Felsefe-

Kelam ve Tasavvuf Disiplinlerinin Eş GÜdümlü Okunması'nı öncelemektir, ki bunun çatısını İslâm Felsefesi Anabilim Dalı yapabilir. Çünkü gençliğin deizm-ateizm-agnostisizm gibi kavramlarla izah edilen sorunlarını özellikle zihin felsefesi bağlamında müzakere edeceksek, Doğu-Batı ve din-felsefe ya da akıl-vahiy ikilemelerini aşarak insanlığın birikimini incelemek gerekir. Bu noktada günümüz İslam dünyasında mevcut durumu Doğu-Batı ayrımı açısından kısaca analiz edelim:

1.1. Doğu-Batı Ayrımı ve İslâm Dünyasında Mevcut Durum

Bu noktada Doğu-Batı ifadesi üzerinde biraz durmak gerekir; coğrafi ve farklı felsefi tutumlara, din/vahiy-felsefe/akıl ise bilgi ve kaynaklarına dair farklı modellere işaret ettiğine dikkat etmek gerekir. İster "paradigma", ister "episteme", isterseniz "mezhep", "grup", "fırka" veya "düşünce modeli" deyin her bilgi-bilim ve medeniyetin kendine özgü bir iç tutarlılığı vardır ve bunlar arasında bir "eş ölçülemezlik" durumu söz konusudur. Her birinin incelenmesi kendi ölçütleri ile incelenirse Mısır, Babil, Hint, Çin, Roma Antik Yunan ve İslâm medeniyetlerinin dünyanın farklı kültür birimleri olduğu görülür. Spengler'in ifadesiyle 21 ayrı dinamik kültür vardır ve bu dinamikliği veren yaratıcı-özgün kişilerin siyasî, dini, askeri, coğrafi alanda ortaya koyduğu özgün ve sistem kuran cevapları bulunur. Bunu İbn Haldun bağlamında söyleyecek olursak, döngüsel ve organizmacı tarih tasavvuru altında incelemek oldukça tutarlı sonuçlar verir. (Uyanık, 2012a: 45-161).

Bu çerçevede Doğu'yu A; Batı'yı B diye nitelendirecek olursak, bir nesne/model diğerine benzeyebilir ama özdeş olamaz; dolayısıyla bir yerde yaşanan sorunların ve ona üretilen çözüm önerilerinde benzerlik olması özdeşlik olacağı anlamına gelmez. Üstelik Doğu ve Batı şeklindeki tasniften hareketle bilgiyi kategorize ederek, parçalanmış bilinçlerin ürettiği diye incelemek, bu coğrafyaların bütüncül ve yeknesak fikrî/ilmî modeller/kuramları bir diğerinden etkilenmeksizin ürettiğini, tutarlılığını da diğerini değilleme (gerekli bir öteki) üzerine kurulduğunu varsaymak gerekir.

Bu nedenle bilgi ve bunların tutarlı sistematik ve uygulanabilir haline getirilmiş şekilleri olan bilimsel teoriler, içinde yetiştiği fikrî ve içtimaî yapıdan bağımsız olamaz, dolayısıyla bunları bir model ve paradigma olarak görüp, iç tutarlılıklarına bakmak ve aynı nitelime (Doğu/Batı) içinde birbirleriyle yarışan modeller olarak görüp incelemek gerekir. Hatta İslâm felsefesinin kurucu filozofu Farabî'den hareketle bu ayrımın bilginin üretimi ve medeniyete dönüştürülmesinde kategorik bir ayrım olarak da görmek mümkündür. Çünkü O, felsefeyi ezeli/bir hakikatin bir yansıması olarak görüp, "Bereketli hilal", Maveraünnehir (yani iki nehir Dicle ve Fırat arası) ve Mezopotamya da denilen topraklardan Yunanistan'a ve Batı'ya gittiğini, geliştiğini söyler, ama önemli olan bizim

onu eski yurduna geri getirmemizdir, der. O'nun amacı, *İskenderiye'deki Yeni Aristotelesçi okul tarafından uygulamaya konulduğu şekliyle ilmi anlamda felsefe tahsilinin ıslahı ve daha sonra yeniden ortaya konulmasıdır*. Üstelik bunu oldukça sistematik ve ahenkli bir şekilde yapmıştır. (Aydın, 2015: 643; Reisman, 2008: 61-62, 64; Korkut, 2012: 124-128).

Türkistan-Türkiye irtibatının kültürel temellerini yeniden yorumlayarak bir sistem felsefesi arayışı olan "Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak" projenin felsefi kurgusunu Farabî'den hareketle yapıyoruz. Bu noktada temel alıp Türkçe felsefe için çevirisini yaptığımız diğer ikinci temel eser de Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib el-Hârezmî'nin (ö. 387/997) bilinen tek eseri olan *Mefâtihu'l-ulûm*'dur. Hârezmî'nin hayatı hakkında çok detaylı bilgilere sahip değiliz ama Nisbesinden Hârezmli olduğu anlaşılmaktadır. Belh'te doğan ve Türk kökenli olan Hârezmî, *Mefâtihu'l-ulûm* eserini IX-X. yüzyıllarda Horasan ve Mâverâunnehir'de hüküm süren Sâmânîler'in ilim adamlarını seven, onları koruyan ünlü baş veziri Ebû'l-Hasan Ubeydullah b. Ahmed el-Utbî'ye ithaf etmiştir. Eser, iki temel makale ve on beş bölümden oluşur, bunların alt başlıkları da doksan üçtür. Birinci makalenin ilk bölümü, fıkıh hakkında, ikinci bölümü kelam; üçüncüsü nahiv, dördüncüsü kitabet hakkındadır. Beşinci bölüm, şiir ve aruz; altıncı bölüm, ahbâr/haberler hakkındadır. İkinci makalenin ilk bölümü felsefe; ikincisi mantık; üçüncüsü tıp hakkındadır. Dördüncüsü sayı ilmi; beşincisi hendese; altıncısı yıldızlar, yedinci kısım, musiki: sekizincisi hiyel/mekanik; dokuzuncu ve son kısım ise sanatlar hakkında üç fasıldır.

Harezmî eserinde mezhepler ve dinler tarihinden, fıkıh, kelam ve felsefeye kadar geniş bir sahada ilmi değerlendirmelerde bulunmuştur. Eserin hedef okuyucu kitlesi, "lugat ilminin tek başına iyi bir öğrenim görmeye yetmeyeceğini kavramış ediplerin yanı sıra, çeşitli bilgi ve becerileri kazanma hususundaki ihtiyaçları göz ardı edilemez olan değişik devlet kademelerinde görevli kâtiplerdir." (el-Hârezmî, 2019: 15).

Atayurt-Anayurt irtibatının fikhî boyutunu Ebu Hanife; kelam/akaid boyutunu İmam Maturidî halka taşınması kısmının Ahmet Yesevî'nin yol ve yöntemlerini okuyarak, yeni yol ve yöntemler oluşturabileceğini düşünüyoruz. Teknik/pozitif bilimler kısmının araştırılmasının tarihsel temelini de Birunî'nin yol ve yöntemini, pozitif ilimlerdeki titizliğini ve beşeri ilimlerle bunun sentezini yapmasını örnek alarak olabileceğini vurguluyoruz. (Farabi, 2017: 7-8, 13-73; Uyanık, 2019d: 65-70; Özcan, 2002: 463, 468).

1.2. Doğu-Batı İkilemini Aşma Çabası: Yöntem

Bu noktada Hanefî-Maturidî-Yesevî çizgide Türkistan Müslümanlığının temelini oluşturan âlimleri ve klasikleşmiş eserlerini hareket noktası olarak aldığımızı; günümüzdeki sorunlara mutlak çözüm önerileri üretecek şekilde bir varış noktası olacak bir okuma yapmadığımız hususunda biraz daha açıklama yapmak gerekir. Şöyle ki: Bu okuma ve yorumlama süreçleri ne bir yeniden doğuş/Rönesans ne de yeni-olanın doğuşu içindir. Değilleme yöntemiyle söyleyecek olursak, Türk Tarihi hakkındaki yazılanları tarihsici/totatiter/selefi yöntemle günümüze taşımak ve/ya günümüz kavramlarını temellendirmek için geçmişin son derece seçmeci, çarpık ve yaratıcı bir okumasını yaparak whiggsci/modernist yöntemi kullanmak da değildir. Günümüz İslam düşüncesi açısından bu ikilemi aşma çabasında olan iki farklı bakış açısının (gelenek(sel)ci-modernist) bulunmaktadır. Gelenekselcilere göre, Modernist âlimler, günün şartlarını biricik gerçeklik gibi görüp, Whiggsci yöntemle geçmişi okuyup, İslam deneyimi Batı uygarlığına endeksleyecek yorumlarda bulunmaktadırlar. İki uygarlık paradigması arasındaki farklılıkları önemli oranda göz ardı ederek; Hıristiyanlıktaki Protestan reformasyonu gibi bir değişimi İslam için de öngörmektedirler. Benzer dönüşüm sağlanamazsa ilerleme olmaz diye düşünürler. Bir de Gadamer'den hareketle insanın içinde bulunduğu ortam ve kişilik ve kimliğini belirleyen şartlar içinde müspet ve menfi önyargı kavramına dikkat ederek tarihsel olgu, olay ve metinleri okuyarak "ufukların kaynaşması"ni hedefleyenler bulunur. Buradaki anahtar âlimlerden birisi de Karl Popper olup, onun tarihsilik/totaliterlik ile tarihsellik yöntemleri arasındaki farka dair görüşleridir. (Uyanık, 2016a: 68-72; a.mlf., 2017b: 175-234; "Gelenekselci Akım ve İlerleme Düşüncesi," *Modernizm ve Gelenekselcilik Arasında Din*, 2013: 144).

Biz, Çorum İlahiyat Fakültesinde Doğu ve Batı karşıtlığı üzerine değil, Türkistan'dan getirilen İslâm tasavvuru ile diyar-ı Rum diye nitelenen Anadolu'da bulduklarımızı, bunların Selçuklu-Osmanlı döneminde yeniden üretilen yorumlama sürecini anlamaya çalışıyoruz. Bu nedenle Atayurttan getirdiğimiz kültürel birikimin Fatih Sultan Mehmet ile bir dünya kültürü haline gelmesini, kırılma noktalarını ve Türkiye Cumhuriyeti'nin muasır medeniyet seviyesini aşma hedefini tikel/tekil -tümel ilişkisi bağlamında inceliyoruz. (Uyanık, 2020/12: 222-245, a.mlf, 2020: 28 vd)

Bu hususu biraz daha açacak olursak, Fatih Sultan Mehmet'in Anadolu Türk Birliğini sağlaması, İstanbul'u fethederek Osmanlıyı bir dünya devleti haline getirmesi önemlidir. Farabî'nin siyaset felsefesi bağlamında söyleyecek olursak Osman Beyin kurduğu site devletini orta ölçekli devletten dünya devletine dönüştürmüştür. Nizamiye medresesinin devamını Fatih külliyesi ile devlet üniversitesini bir dünya markası haline getirmiştir. Nurettin Topçu'nun tespitiyle söyleyecek olursak "Kılıç Arslan (Güngör, 1997: 102.) ve

Alparslan ile başlayan Anadolu'nun Türkleşmesi/Müslümanlaşması Fatih'in bize bıraktığı miras Konstantiniye'nin fethedilerek İslâmbol'a çevrilmesinin felsefesini ve Türk Ruhu'nu gençlere iyice anlatmak gerekiyor." (Topçu, 2018: 26,36,44,107; Uyanık, 2019e: 27-38). Bu süreçte incelenen ve hareket noktası olarak seçilen metinlerin önceki kültürel birikimin özümseyip döneminin sorunlarına çözüm üretmek için üretildiğinin farkında olarak şanlı tarih sendromuyla abartılı bir idealleştirmeye girmeden tahlil yapmaya çalışıyoruz.

Bu noktada ısrarla Doğu-Batı ikilemine düşmeden ve gerekli bir öteki konumuna düşmeden "muasır medeniyet" hedefini aşma imkânını müzakere ettiğimizi belirtiyoruz. Dolayısıyla ".. kendilerine dönülen eski metinlerde insanın kamusal varoluşunu, bireyselliğini ve toplumla olan yaratıcı ilişkilerini geliştirmesine imkân verecek fikir ve nosyonların tikel olarak mevcut" olduğunu (Özsel, ts.). ve Osmanlı'nın özellikle Fatih ile birlikte Doğu-Batı ayrımının kalktığını ve tümel değer haline gelmeye başlamasının önemini vurguluyoruz. Bu çerçevede tarihsel olayları betimleyip anlamaya çalışırken özgül/tikel olay ve tekil şahsiyetler üzerinde odaklaşıyoruz, olay yorumlarının belirli bir görüş açısıyla yapıldığının bilincinde olarak eleştirel okumaları deniyoruz.

Bu süreçte yorumların bütün kayıtlarla birlikte anılsa bile denetleme sorunu olduğunun farkındayız. Bir "görüş açısını" temsil ettiği için yorumlar önemlidir, ama tercih edilen yorumun bütün kayıtlarla uyum sağlasa bile denetlenmesinin zor olacağını, bunun bir kısır döngü olduğunu ortadadır. Çünkü aynı kayıtlar da çok farklı bir yorum imkânı da bulunabilir ama bu, her yorumun aynı değerde olduğunu göstermez. Burada amaç köklü nitelikte farklı bir okuma yapmak ve yorumlamaktır.

Platon'u bu şekilde okuyan Karl Popper'in tespitleriyle söyleyecek olursak, her kuşağın kendine özgü dertleri, sorunları ve ona göre de kendi ilgileri, bakış açıları vardır. Dolayısıyla her kuşağın tarihe eski neslin bakış açısını tamamlayan bir şekilde bakıp onu yeniden yorumlama hakkı vardır. Çünkü tarihi kendi sorunlarımızla ilgili bir şeyler öğrenebilmek için inceleriz. Bunu böyle yapmamız gerekiyor, çünkü geçmiş olayları ve tarihsel şahsiyetleri olduğu gibi bize aktaran bir tarih mümkün değildir. Dolayısıyla Gadamer'in dediği üzere, her dönemin kendi yorumunu içinde yaşadığı söylemle birlikte yapması ve tarihsel olay ile bir "ufuk kaynaşması" araması doğaldır. Hatta Popper bunu yapmanın bir yükümlülük olduğunu söyler. "Çünkü gerçekten karşılanması gereken acil bir ihtiyaç vardır. Dertlerimizin geçmişle nasıl bir bağı olduğunu öğrenmek ve ana görevimiz olarak saydığımız sorunları çözmek için hangi yoldan yürümemiz gerektiğini görmek istiyoruz. (Popper, 1994: 226-232; Uyanık, 2017b: 212).

Bunu yapmazsak “Hangi sorunlarımızı en acil sayacağız, bunlar nasıl ortaya çıktı ve hangi yoldan giderek onları çözebiliriz?” gibi akılcı bir soru yerine “Nereye gidiyoruz? Tarih bize ne gibi görev verdi?” gibi akıl dışı sorular öncelenir ve tarihsici yorumlar zihin dünyamızda baskın olur. Bu noktada dindeki tarihsici unsurların bir nevi puta tapıcılığa ve yanıltıcı unsurlara dönüşmemesine dikkat edilmelidir. Çünkü din, ne bir piyango biletine ne de bir sigorta poliçesine dönüştürülmemeli; açık bir toplumda yaşamak gibi düşlerin ve isteğe erişmelerin yerine geçmemelidir. Bu anlamda Popper “tarihsiliğin akılcılık açısından savunulamadığı gibi vicdanın önemini öğreten her hangi bir din ile uyuşamayacağını özellikle vurgular. Çünkü böyle bir dinin akılcı tarih yorumunun davranışlarımızdan sonuna dek sorumlu olduğumuzu ve bunların tarihin akışı üzerinde etkili olduklarını ısrarla belirten tutumuyla uyuşması gerekir. Burada önemli olan açık, adil ve özgür bir toplum umudunu daima korumaktır. Evet, umuda ihtiyacımız var, çünkü umut olmadan bir davranışta bulunmak, yaşamak gücümüzü aşar.” (Popper, 1994: 234–243).

İşte bu nedenle biz Çorum İlahiyat Fakültesinde İslâm Ahlak Felsefesini üç temel soru/n merkezli; yani özgür irade, sorumluluk ve doğru eylemin imkânı üzerine okuyup okutuyoruz. Bu çerçevede “özgür iradeye sahip olan kişi sorumluluğunu bilir, doğru eylem/salih amel yapar/sa, dünyada huzurlu ve mutlu (tahsilu’s–saade) olur.” Bu açıdan İslâm felsefesinin temelde etik–politik olduğunu vurguluyoruz. (Uyanık& Akyol, 2018: 183–425).

Felsefeyi Anadolu’da Yeniden Yurtlandırmak dediğimiz tam olarak da bu süreci anlamak ve günümüz felsefi veriler ışığında Türk Tarihi hakkındaki yazılanları okuyarak yeniden özgürlük, adalet ve açık toplum uğruna tikel/tekil–tümel irtibatını kurmaktır. Hareket noktamız, düşünce tarihinde “ikinci öğretici” diye anılan Tarkan sıfatlı Ebu Nasr el–Farabî’nin *İlimlerin Sayımı* adlı eseridir. (Farabî, *İlimlerin Sayımı*, 2017: 13–73).

Çünkü Farabî felsefeyi aslî yurduna son ilahî mesaj bağlamında yorumlayarak getiren filozoftur. Ona göre, felsefe Kaldeliler üzerinden Mısır’a, oradan da Antik Yunan’a geçmiştir. İskenderiye hattı üzerinden Musevî ve İsevî gelenek üzerinden Atina ve Ege şehirlerine taşınan felsefeyi Büyük İskender’in Doğu seferiyle birlikte edinilen birimi Helenistik felsefe olarak okuyoruz. Buna bir de Türkistan üzerinden getirdiğimiz Çin, Hind, Sasanî, Sabîî geleneklerinin farkında ve etkisinde olarak oluşturduğumuz Türkistan Müslümanlığı tasavvuru var.

Bu noktada asabiyetimizi yani birey, aile ve toplumsal varoluşumuzu, medenî/siyâsî aidiyetimizi İbn Haldun’un *sebeb/ırk* ve *nesep/din* tasavvurlarını merkeze alarak

temellendiriyoruz. Böylece Arap–Fars iktidar çatışmasına meşruiyet arayan felsefî, kelimî müzakereler dışında gelişen “Türk Akli ve Felsefesinin Teşekkül” sürecini takip ederek, jeo–felsefe yapmayı deniyoruz. Çünkü eğer günümüzün sorunlarına dair çözüm önerilerini çoğaltmak ve alternatif önerilerle zenginleştirmek istiyorsak, Atayurt’tan getirdiğimiz düşünce birikimiyle, “mukaddes yurt” olarak gördüğümüz Anadolu’da bulduğumuz kültürel yapıya dikkat ederek, düşünce–yurtluk ilişkisini yeniden kurmalıyız. Yukarıda belirttiğimiz üzere bunun fikhî boyutunu Ebu Hanife’ye; kelim ve akaid boyutunu İmam Maturidî’ye; halka taşınması kısmını Ahmet Yesevî’ye yönlendiriyoruz. Teknik/pozitif bilimler kısmının araştırılmasının tarihsel temelini de Birunî ve yöntemini inceleyip güncellemekle olabileceğini vurguluyoruz. (Uyanık, 2005: 57–78; Farabî, 2017: 13–73).

Doğu ve Batı ayrımına dair kısa bir giriş yapmamın nedeni, bir “İslâm Medeniyeti” ve bunun kurulmasına katkı yapan âlimlerden söz ederken benzerliklerin ya da “Aynı Hakikati”nin farklı zaman ve mekânda ortaya çıkmış bir tezahürü olarak görerek bunu müstakil, özgün bir model olarak incelemek ile B modeliyle özdeşleşmeye çalışmak, temel ve öncül ilkeleri bu çerçevede yorumlamak arasındaki farka işaret ediyoruz.

Nitekim Hz. Muhammed (s.a.v.) gönderilen din, kapsayıcılık açısından öncekilerin hepsini içerecek biçimdedir. İslâm, bu bağlamda, ahlaki ve sosyal bir düstur anlamında sadece bir din va’z etmekle kalmadı, aynı zamanda dünyanın bir kesiminin zihniyetlerini de değiştirdi. Üstelik kısa sürede kendine özgü ve özgün bir medeniyet oluşturdu. Bu medeniyetin teşekkülüyle hâsıl olan yüksek kültürü biçimlendirmede oldukça etkin ve büyük ölçüde özerk entelektüel bir faaliyetin; yani filozofların ortaya koyduğu felsefi düşüncenin genel adı olan İslâm felsefesinin önemini ve konumunu yeniden okumak gerekir. Çünkü bilim ve teknolojinin teknik hususlarına gömülüp kalma tehlikesine karşı, zihin ve ruhun daimî bir isyanı ve şahlanmasını sağlayacak olan felsefedir. Bilimin kâinatın/evrenin düzenini anlayabilmek, çözebilme, tabiat olayları karşısındaki ilişkilerini kavrayarak bunları kontrol altına alabilmek ise bilim felsefesi ile mümkün olabilir. Dolayısıyla insanın maddi ve manevi doyumluluğu ancak bilgi, bilim ve değer ilişkisini felsefi açıdan temellendirilmesiyle olabilir. Halife Memun’un kurduğu Beytü’l-Hikme (bilgelik evi) adlı kurum bunun temellerini atınca, kısa sürede bu bilim politikasıyla önemli başarılar elde edilmişti. Halife Memun’un aslında Mansur (745–775) döneminde sistemli başlayan tercüme hareketini geliştirip, bir nevi ilimler akademisine dönüştürmüştür. (Demirci, 1996; Sezgin, 2008: 2–3, 10–11; Nasr, 1991: 69; Göker, 1997: 26; Yakıt & Durak, 1982: 68–69; Brehier, 1965: 12; Göker, 1988: 7,13; Poincare, 1928: 3; Rosenberg, 2007: 1; Uyanık, 2012b: 17–18).

2. İslâm Medeniyeti'nin Epistemik Temelleri ve İslâm Felsefesi

“İslâm Felsefesi” ifadesindeki “İslâm” terimi ortaya çıktığı, siyasî, sosyal ve dini düşüncelerin izini takip etmeyi ifade eder. Onun için bir “din” olarak İslâm'ın felsefesinden ziyade, Müslüman âlimlerin farklı coğrafyalarda farklı dil ve kültürlerde ortaya çıkan sorunların çözümünü ararken İslâm (K.K ve Sünnet) merkeze alarak ürettikleri yorumların bütünü anlamında kullanılmaktadır. Dolayısıyla burada İslâm terimi bir sıfat olup düşüncenin ürünü olan kültüre ve medeniyete işaret eder. Bundan dolayı ortaya çıkan ürüne de “İslâm Medeniyeti” denilir. Nitekim Müslüman âlimler, önceki/kadim medeniyetlerin bilgi ve bilim tasavvurlarını incelemişler, kendi bilgi ve bilim modellerini oluşturarak fizik ve metafizik (İnsan-Tabiat-Tanrı) ilişkisini temellendirmişlerdir.

Bu süreçte öncelikle “Bilgi ve bilim türlerinin tasnifinin önemi, bilgi nedir, kaynakları, sınırları nelerdir?” gibi felsefe tarihinin ilk dönemlerinden itibaren soruların cevaplarını araştırmışlar. Birçok varlık alanı vardır ve öznenin bu varlık alanlarına yönelimi sonucu ortaya çıkan bilgi türleri de çeşitli olup, bunların dilsel ifadeleri de farklıdır. Sosyolojik, psikolojik, teolojik bilgilenmelerde suje-obje ilişkisi farklıdır; bu farklılık tanımlamalara da yansımaktadır. Dolayısıyla her bilgi türünün diğer bilgi türünden ayırıcı özelliklerinin tespiti gerekmektedir. (Uyanık, 2012b: 21-42, 71, 75).

Bu nedenle bilimsel yöntemler, belirli konulara ilişkin sorunların ele alınış tarzına bağlı araçlar olmaları bakımından çözümlenirler. Yani ele alınan konular, onları ele alış tarzından bağımsız değildirler. Çünkü bilimsel soru sorma tarzının ardında soruyu soran “özne” vardır. İster, konu/nesne, öznenin onu kavrayış tarzından bağımsız olarak öznenin önünde duruyor sanılsın; isterse özne kendisinin konu/nesne karşısında herhangi bir kavrayış tarzından arınmış bir biçimde durduğunu varsaysın, gerçek olan budur. (Ströker, 1990, 16). Zira “Bilim”, aklın bir ürünüdür, ama bilgiyi kavramamız ve edinmemizin nasıl olacağı sorusuna verilen cevabın insani bir boyutu vardır. Bu anlamda tinsel/manevi değerlerin çağdaş bilimin sağlıklı büyüyebileceği entelektüel bir iklimin oluşturulmasındaki yerine dikkat etmek gerekir. (Uyanık, 2016b: 159-194).

Var olması için bir başka varlığa ihtiyacı olmayan, diğer bir ifadeyle Nedensiz İlk Neden olan ve Vacibu'l-Vucud olarak nitelendirilen Tanrı'nın evreni nasıl yarattığını anlamak için pozitif ilimlerde uzmanlaşan âlimler, niçin yarattığının cevabı için ilahiyat ve felsefe çalışmışlardır. Hakk'ın bilgisine Tenzilî Kur'an ve Tekvinî Kur'an yani Evrendeki verilerden hareketle ulaşan filozoflar, hayr/iyiliğin bilgisini hayata geçirmeyi öncelemişlerdir. Çünkü teori ve pratik felsefesinin öncelikli hedefi insanın bireysel

anlamda mutluluğu (tahsilü's-saade) bunu aile ortamına aktarması ve ardından erdemli ve adil bir toplumda yaşama ortamı oluşturmasıdır. *Tedbirü'l-mütevahhid*, *Tedbirü'l-menzil* ve *Tedbirül-müdün* şeklinde ifade edilen bu süreç sonunda insanın nihai mutluluğa (*saadetü'l-kusva*) ulaşması hedeflenir. Bu anlamda Din-mille, toplum üzerine yöneticiler tarafından kanunlar şeklinde konulmuş olan itikatlar ve ameller/uygulamaların tasviridir. Bu anlamda felsefe, din aracılığıyla kendini gerçekleştirir, yani ahlaki basiret halini en yüce mutluluğa ulaştıracak ameli sağduyu halini alır. (Daiber, 2004: 81-90; İbn Bacce, 2017: 18; Uyanık & Akyol, 2018: 140-143; Uyanık, 2019d: 65-70). Bu noktada din filozofu diyebileceğimiz ve fıkıh, kelim ve felsefe alanlarında uzman yeni bir araştırmacı tipini gerekli olmaktadır. 15 Temmuz 2016 sonrasında yeni bir din dili oluşturmak için bu fakih, mütekellim ve filozof niteliklerini şahsında toplayan bu yeni araştırmacı tipi, günümüz şartlarının yeni bilge-yönetici olabilir. (Uyanık, 2017b: 179). Bana göre Aliya İzzetbegoviç bunun günümüzdeki bilge (hukukçu-felsefeci) lider örneğidir. (İzzetbegoviç, 2019: 9-10).

Yukarıda bahsettiğimiz üzere, İslâm felsefesinde Farabî, İbn Sina, İbn Rüşd, İbn Bacce çizgisini takip eden herkes dünyada refah ve huzurun yani mutluluğun, ahirette ise felahın yani nihai mutluluğun temini için gerekli donamını önce dil ve mantık, sonra pozitif ilimler, ardından felsefe ve ilahiyat, nihayetinde fıkıh/kelam ve ahlak üçlemesiyle ifade ettikleri medeni ilimlerle izah etmişlerdi. Burada geçmiş zaman kalıbı kullanmanın gerekçesi, yeniden bir bilgi-bilim tasavvuru ve bunlar üzerine kurulu medeniyet projesi geliştirmenin imkânını tartışacak olsak, tarihsel olarak bunun yapılmış olması, potansiyel olarak yeniden gerçekleşeceğini göstermesinden dolayıdır.

Bu noktada İslâm felsefesi kavramını tanımlama ve öğretimini yapmak için insanlığın düşünce serüveninin Hz. Muhammed'e kadar olan kesimini (felsefe tarihini) bilmek şarttır. Bunu bilmek, Çin, Hint, Sasanî-Fars, Yunan ve Helen kültürleriyle karşılaşmasına rağmen kısa sürede kendine özgü bir kültür ve medeniyet oluşturacak şekilde fikrî donanımını nasıl sağladığını gösterir. Bu iki öncüden yapılacak çıkarım, İslâm felsefesinin oluşumudur; bu sonuç, Müslüman âlimlerin tarihinin belirli bir döneminden itibaren yapılan insanlığa yaptıkları fikrî katkıları göstermesi açısından önemlidir. Bu tespitlere rağmen İslâm ve Felsefe terimlerinin ikisini bir arada kullanımının tarihte ve maalesef hala günümüzde niçin soru/n çıkıyor diye düşündüğümüzde karşımıza Ebu Hamid Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî (450/1058-505/1111) çıkıyor. Bu hususun ayrıntısına girmeden sadece filozoflara tekfire kadar varan eleştirileri yöneltten âlimlerin talimî/pozitif ilimlere dair birikimlerinin derecesini sorgulamakta fayda olduğunu belirtmek gerekir.

3. Müslüman Filozofları Tekfir Edenlerin Pozitif İlimler Birikimi Nedir?

Gazzâlî'nin Meşşai filozoflara yönelttiği eleştirileri İslâm toplumundan siyasî ve itikadî olarak ötekileştirmeyi getiren tekfir kavramıyla bitirmesi genelde İslam'da felsefi düşünceye önemli sekte vurmuştur. Biraz aritmetik dışında pozitif ilimlere dair temel bir eğitimi olmamasına rağmen Bir'den Çok'un yani evrenin yaratılmasını sudur öğretisiyle açıkladıklarından dolayı tekfir etmişti. Bu noktada kozmolojik bir meseleyi itikadî bir soruna dönüştürüp tekfir etmesini hala önemseyenler, evrenin oluşumu/yaratılmasında aşkın bir güç olup olmadığı sorusunun modern felsefede Kant'ın antinomi kavramı bağlamında incelendiğini unutmamak gerekir. (Uyanık, 2002: 99-123; a.mlf. & Akyol, 2017: 47; Bolat, 2016: 13).

Felsefi düşüncede eleştirelilik esastır ve temel sorular aynı ama verilen cevaplar akımlara göre değişir, dolayısıyla her birinin eleştirisi bu bağlamda önemlidir. Üstelik bu şarttır, çünkü öğretinin tutarlılığını test etmek ve aksaklıkları gidermek için eleştiri gereklidir. Bu nedenle ilk Müslüman filozof olarak nitelendirilen Kindî "Hakikate dair kim bize ne getirirse ona şükran duyarız, ama bu onun her dediğini kabul edeceğimiz anlamına gelmez" diyerek bu eleştirel tavrını net bir şekilde ortaya koyar. Felsefeye karşıt olanların görüşlerini ve temel güdülerini (riyaset ve din tacirliği) ayrıntılı olarak analiz eder. (Kindî, 2014: 127). Özetle, ilimler tasnifini mantık-dil, talimi/pozitif ve ilahiyat temel İslâm bilimleri şeklinde yapıp bunun hayata uygulanmasını siyaset/medeni ilimler bağlamında araştıran filozofların bütüncül görüşlerin teşekkülünde ve felsefi bir sistem kurmalarında karşıt düşüncelerde önemlidir. Buna rağmen temel İslam disiplinlerinde eğitim alıp, ilimler tasnifinde çatı işlevi gören felsefeye yönelik eleştiriler sürekli devam etmiştir ve hala da devam ediyor. Nitekim Gazali sonrası *Kitâbu'l-Musaraa* adlı eseriyle Şehristânî de felsefeye ciddi eleştiriler yöneltilir. Ebû Zeyd Velîyüddîn Abdurrahmân İbn Haldun, (d.1332) da *Mukaddime* adlı eserinde felsefenin geçersizliğine dair bir bölüm açması nedeniyle felsefe karşıtı gibi görülmüştür. Günümüzde felsefi düşüncenin gereksizliğini vurgulayanların önemli oranda etkilendiği İbn Teymiye'dir. Şeyhu'l-İslam Takiyuddin Ahmed bin Abdu'l-Halim bin Abdu's-Selâm İbn Teymiyye ed-Dimeşkî el-Hanbelî (ö. 728/1328) felsefe-kelam bağlamında özellikle incelenmesi gereken bir âlimdir. "Müteahhirin Selefiyye"nin öncüsü olarak, mütekaddimin Selefiyyenin kelam kitaplarını okumayı haram saymalarını reddetmiş, kelamcılarının ve hatta felsefecilerin kitaplarını okumuş, ama kendisine ters gelen görüşleri eleştirmiştir.¹ Selefi öğretisi, sahabe ve tabiun dönemini esas alarak İbn Teymiye tarafından 7. Yüzyılda ihya edilmiştir denilebilir. Malum olduğu üzere Selefilik erken dönem anlayışını muhafaza etmeye çalışan bir söylemdi. h.2 asrın ortalarından itibaren Ahmed b. Hanbel ile mezhepleşmiştir. İbn Teymiye ve İbn Kayyim el-Cevziye (ö.751) selefilik söylemini kullanan önemli alimlerdenidir.

Bu söylemin Osmanlı devletinin dağılışı sürecinde önemli rol oynayan Vehhabi öğretiye dönüşmesi, günümüzde yeni selefi zihniyetin ortaya çıkardığı sosyal durum bütün Müslüman halkları yakından ilgilendirdiği de açıktır. Şehristani, 2010; Akyol, 2012: 207–230; a. mlf. & Uyanık, 2012: 135–151; Uyanık, 1989; Uyanık, 2016: 47).

Farabî, İbn Sina, İbn Rüşd, İbn Bacce gibi hekim ve hakim yani filozof–bilim insanları ile diğer pozitif ilimlerle uğraşan alimler, ürettikleri bilgileri talebelerine aktaran bir eğitim sistemi kurdular. Hem de bu teorik aktarıma ilaveten yeni keşf ve icatlarda bulunarak kendine özgü bir bilgi ve bilim medeniyeti oluşturdu. Müslümanlar yeni bir ruhla kadim medeniyetlerin bilgilerini devşirerek yeni disiplinler oluşturdular. O kadar ki, İslâm kültürü ve medeniyetinin bilimler tarihi verilerinin öncelikle İspanya/İberya üzerinden Avrupa'ya taşındı. İلمي dirilişı ve kültürel uyanış (Rönesans) sürecine önemli katkıları oldu. Mesela sıfırı Hindlilerden aldılar h.2.yy da cebiri müstakil bir bilim dalı olarak kurdular. Burada Müslüman olsun veya olmasın bilimle uğraşan herkesin itibar görmesi de son derece önemlidir. Fuat Sezgin aynı durumun gramer ilminde de geçerli olduğunu, Arapların grameri yok iken 2. Yüzyılda grameri oluşturdukları gibi gramer felsefesini de yaptıklarını söyler. (Sezgin, 2008: 170; a.mlf., 2018 92; a.mlf., 1990/1410: 7, 1991/1411: 3,98; Ronan, 2003: 13, 29, 118, 223, 299; Sayılı, 1996: 1–2, 91 107; a.mlf, 198, 1; el-Fergani, 2012: 9–13; Schubring, 2000: 1–17, 19; Hoodbhoy, 1993: 24, 41; Nasr, 1989: 9–12; a.mlf, 1991: 27–38; Uyanık, 2012: 90–99, Hakimi, 1999: 47, 105–108, 146–165; Göker, 1998: 27).

Bu açıdan pozitif ilimler ile temel İslâm disiplinlerinin tasnifini ilk dönemden itibaren yaparak araştırmacıların zihniyetini, ilgilerini, çalışacağı fiziksel alanlarıyla metafiziksel irtibatının kurulmasını temin etmişlerdi. Günümüzde benzer bir yapının oluşumu için medeniyetler tarihi, Kadim Doğu ve Yunan medeniyetlerinin kültürlerini, bilim tarihini, Batılı ülkelerin küresel bir güç haline gelmesini, buna karşı mücadele etmeye çalışanları analitik ve eleştirel bir zihniyetle bilmek gerekir. (Sezgin. 1991/1411: 3).

4. İlimler Tasnifi ve Kültür–Medeniyet İlişkisi

Burada kültürden kasıt, bir toplumun sahip olduğu maddi ve manevi değerlerden teşekkül eden bütünlük olup, her bilgi ve değerleri içerir. Bu anlamda onu diğer cemiyetlerden ayırt eden özel bir hayat tarzı temin eder. Yani kültür bir toplumun duyuş ve düşünüş birliğini, her türlü yaşayış, düşünce ve sanat varlıkları, manevi özelliklerinin bütünüdür. Medeniyet ise uluslararası ortak değerler seviyesine yükselen anlayış, davranış ve yaşama varlıklarının bütünüdür. Bu açıdan bilgi ve teknik vasıtalarla sahip olmayı da ifade eder. Bir milletin kendine özgü bir medeniyet oluşturması, ürettiği fikir

ve sanat hayatıyla eriştiği düzeyi, maddî ve manevî varlığının toplamını ifade eder. Burada kültürün hususî boyutu medeniyette umumi hale gelir. Millî olan kültür, medeniyette uluslararası hale dönüşür, dolayısıyla medeniyet kültürlerde doğar. Mümtaz Turhan'a göre, kültür takınılmış tavır, medeniyet ise bilme ve yapabilmektir. Dolayısıyla Batı medeniyeti içinde Yunan, Fransız, Alman, İngiliz kültürü bulunur. İslâm medeniyetinin de farklı kültürlerden hareketle oluşturulması böyledir. (Göker, 1998: 30-31; Uyanık, 2012b: 183).

Müslüman âlimler bu bağlamda öncelikle özdeşlik ve çelişmezlik ilkeleriyle, var olması için bir başka varlığa muhtaç olmayan (vacibu'l-vücûd) Tanrı tasavvurunu ortaya koyduktan sonra Tanrı-evren ve insan münasebetlerini nasıl kurgulanacağına dair beşerî/şer'î ilim ve pozitif bilimlerin mahiyetini ve tasnifini yaparak çalışmalarına başlardı. Bunun temini için yani iç konuşma/düşünme ve dış konuşma arasındaki irtibatı sağlayan çok güçlü bir dil bilgisi gereklidir.

Birçok (beş) dil bilen Fârâbî'nin ilimlerin sayımına öncelikle dil bilgisi, sözcüklerin yapısı ve mantık ile başlaması bundan dolayıdır. Önce sözcüklerin ilkelerini, bunların bulunduğu sanatları ve buralarda geçerli olan kanunları inceler. Tekil, tümel, birleşik lafızlar ve kanunları, düzgün yazmanın ve okumanın kuralları belirtilir. (Fârâbî, 2017: 78-90. Sezgin, ts., 7; Faruki & el-Faruki, 1999,337; Nasr, 1991: 46, 60-62; Sayılı, ts. 8; Sezgin, 2008: 52; Morelon, 2006: 15).

Bu bağlamda ilahiyat ve/ya beşerî disiplinler alanında Müslümanda ilk dönemlerden itibaren bir yöntem oluşturarak insanlığın birikimi olan bilimsel gelişmeleri almış, özümsemiş, dönüştürmüş, yeni keşiflerle geliştirmişlerdir. Sezgin, *Bibliographie der deutschsprachigen Arabistik und Islamkunde* adlı eserin 3 Cildini din ve dini ilimlere tahsis etmiştir. Burada islâmın ortaya çıkış ve gelişme evrelerini, diğer dinler ve kültürlerine dair kaynakça taraması yapar. 16.yy itibarıyla bu birikim Avrupa'ya geçerek fikrî ve ilmî dirilişi yani Rönesans'ı tetiklemiştir. (Sezgin, 1991: 3, a.mlf, 2008: 169; 2018, 27-28, 59, 125-126, 177-178). Uzun yıllar bilimsel bilgi ve teknoloji alanında başarılar göstererek İslam Bilim ve medeniyet teşekkülünün temelinde ilk dönemden itibaren yapılan bilim tasnifleri önemli etkindir.

5. İslâm Felsefesinde İlk Bilim Tasnifleri

Batı bilgi ve bilim tasavvuruyla felsefi alanda ilk yüzleşen âlim Cabir b. Hayyan'dır. (v.h.160) Onun *Kitabu'l-Hudud* adlı risalesi Türkçeye çevrildi, (Cabir b. Hayyan, 2015). ama ona isnat edilen eserlerin tamamına yakını kayıptır. Latince de Geber ismiyle

yayımlanan bir dizi eserin Cabir külliyyatına ait olanların tercümesi olduğu iddiası ve ayrıntılı müzakere için bkz. (Nasr, 1997: 40-41). Bunun için Ebu Yusuf b. Yakub b. İshak b. Sabbah b. İmran b. İsmail el-Kindî (185/796-260/873) *Kitabu Mahiyyeti'l İlm ve'l-aksami'l-Ulûm*; İslâm felsefesinin kurucu filozofu olan ve Muallim-i Sani" diye nitelendirilen Ebu Nasr el-Farabî *İlimlerin Sayımı Hakkında Kitap* ilk bilim tasnifleridir. Tanrı-evren irtibatının mahiyetini inceleyen ve "nasıl yarattı?" sorusunun cevabını arayan b/ilim tasnifleri ile "niçin yarattı?" sorusunun cevabını arayan ilahiyat/felsefe, nasıl hayata geçirileceğini inceleyen medeni (sosyo-politik) ilimlerin tasniflerini ilk önce bu iki âlim yapmıştır.

el-Kindî *Aristoteles'in Kitaplarının Sayısı Üzerine* isimli risalesinde; bilgi ve bilimlere tasnif ederken, kaynağını yani ilahi ve insani olması açısından temel alarak, Dinî/ilahî ilim ve "İnsanî İlim" ayrımını yapmıştır. Felsefeyi, eşyayı hakikati üzerine bilmek, gayesini hakikatin idrak edilmesi olarak tanımlar. Dini de insana hakkı ve doğruyu öğreten ilkeler bütünü olarak gördüğü için felsefe ile aynı ilkede birleştirir. Bu ilke de *hakkın ve hayırlı amellerin/doğru eylemin bilinmesidir*. Vahyin, irade ve istek dışı bir şekilde, matematiksel ve mantıksal yöntemlere başvurmadan seçilmiş insanlar vasıtasıyla bizlere ulaşması salt bilginin kaynağını belirtmesi açısından önemlidir. Yoksa insan fitratına uygunluğu açısından akıl onu kabul etmek zorundadır. Vahyin indirildiği dönemdeki beşeri sorunları merkeze alarak insani çözümler üretmesi de bunun örneğidir. Bununla birlikte Fârâbî gibi ilimlerin tasnifini nazari bir proje şeklinde ortaya koymadığını belirtmek gerekir. (Kindî, 2002: 263; Saçaklızade, 1988: 14-16, 55-57, Uyanık, 2018b: 64-67; Türker, 2011: 534).

Kindî'nin insanî ilimlerden kastı felsefî bilimlerdir. Bunlar kendi arasında "doğrudan (bizatihi) ilim ve diğer bilimler için alet ve başlangıç olarak ilim" diye ikiye ayrılır. Bizatihi/teorik ilimler, fizik, psikoloji ve metafiziktir. Psikolojinin daha ilk dönemde bir bilim olarak sunulması ve fizik ile metafiziğe geçişte bir aracı ve eşik olarak durması özellikle araştırılması gereken bir noktadır. Pratik bilimler ise ahlak ve siyasettir. Başka ilimlere giriş niteliğinde olan bilimler ise mantık ve matematiktir. Matematik o kadar önemlidir ki, bunu bilmeden felsefe tahsili yapmanın imkânı bile yoktur. Matematik, astronomi ve coğrafya Müslüman âlimlerin ilk dönemlerinden itibaren ilgilendikleri temel pozitif bilim disiplinlerindedir. Halife Memun'un kurduğu Beytü'l-Hikme'de dönemin seçkin âlimlerini topladığı üç disiplinden hareketle bir dünya haritası çizilmesini istediği bilinmektedir. (Uçar, 2000: 213; Kennedy, 227, 237-238; Saraç, 1983: 45-46; Uyanık & Akyol, 2017: 174-175).

Fârâbî ilimleri beş ana kısım şeklinde inceler. Bunlar; ilkönce dil, ikinci olarak mantık, üçüncü olarak tâlimi/riyaziyat ilimleri, dördüncüsü tabii ve İlahiyat ilimleri olup, sonuncusu medeni (fıkıh–kelam–ahlak) ilimlerdir. Ardından daha temel bir ayırım yaparak Nazari ilimler, Tâlimi ilimler, Tabii ilimler ve İlahiyat ilmini inceler. Ameli ve Felsefi ilimleri ise yukarda belirttiğimiz üzere Ahlak ve Siyaset ilmî olarak tasnif eder. Fârâbî, tasnifin teorik boyutunu inşa ettiği felsefi boyut üzerinde durmaktadır. *et-Tenbihala eshabi's-Saade* adlı eserinde nazari ve ameli ilimler ile medeni ilimleri yani siyaset felsefesini iki grupta ayrıntılı inceler. (Fârâbî, 2017: 78; Sezgin, 1988/1408: 13).

İslâmî ilimlerden kasıt, tefsir, hadis, fıkıh, kelam, tasavvuf gibi disiplinler; akli bilimlerden kasıt ise, matematik, astronomi, fizik, kimya, coğrafya, botanik gibi bilimlerdir. Bu bilim dalları felsefi açıdan söyleyecek olursak, teorik bilimler olarak metafizik, matematik, fizik; pratik bilimler olarak ise ahlak, ev yönetimi (*tedbiru'l-menzi*) ve siyaseti (*tedbiru'l-mudun*) sayabiliriz. (Uyanık, 2012: 38–39; Sezgin, 1983/1403: 1.

Bu tasniflerden hareketle Fârâbî'nin *İlimlerin Sayımı* adlı kitabını “Felsefeye Giriş” olarak görüyoruz. Görüldü üzere dilin yapısı ve felsefesi ile başlayarak bir nevi “düşüncenin grameri”ni ortaya koymaktadır. Ardından özellikle medeni ilimler bağlamında hukuk, siyaset ve ahlak ilişkisini ele alıp, bunların ilahiyat ile irtibatını kurması, İslâm medeniyet tasavvurunun metafiziksel temellerini ortaya koyacak niteliktedir. Fârâbî'nin felsefe kurgusu bu nedenle *hakikatin birliği anlayışına* dayanmaktadır. (Sayılı, 1990: 17; Esin, ts.,40). Önemli olan bu Hakikat'e dair tasavvurların farklı zaman ve mekânlarda, farklı dillerde, farklı ırklar tarafından oluşturulduğu ve farklı yol ve yöntemlerle (şerait) uygulandığı gerçeğidir. Çünkü Tanrı yatay ilişkilerde tahrifat olduğu zaman dikey müdahale de bulunur ve aynı mesajı yeni bir form/modelde gönderir.

Burada temel husus, bunlar arasındaki farklılıkları bir önceki model/paradigma ve değerler dizisi olarak görüp, hangisinin Hakikatten ne taşıdığına farkına varmaktır. Bu kültür ve bilim tarihi açısından da son derece önemli bir tespittir. Çünkü ilahiyat alanında her peygamberin şeriatını (yol, yöntem ve modelini) adalet ilkesi gereği inceleyip son paradigmaya neler taşıdığına dikkat etmenin aynısı bilim tarihi açısından da geçerlidir. Bunu *İlimlerin Sayımı* eseri bağlamında söyleyecek olursak, etkinlik olarak bilim tasavvuru gereği, insanlığın birikimi olan kadim kültürlerin bilgi, bilim ve medeniyet tasavvurları ve felsefi ekolleri de *birbirleriyle yarışan paradigmalar* olarak görebiliriz. (Uyanık, 1996: 14–15; 2016: 135; a.mlf., 2016.

Meşşai geleneğini daha sistematik hale getiren Ebu Ali el-Hüseyin ibn Abdullah ibn-Sina el-Belhî (d. 980/1037) hocası Fârâbî'nin *et-Tenbih* adlı eserindeki yöntem takip

ederek, bilgi ve bilimlerini teorik ve pratik olarak iki ana kısımda inceler. İlkinde hükümleri belirli zamanda geçerli olan ve sonra kalkan ilimler, ikincisi ise bütün zamanlarda geçerli olan ve hikmet diye isimlendirilen ilimlerdir. Bu ilimler arasında *usul, tevabi ve fûru* sayılabilir. Usûlü/Yöntemi alet ilimler yani mantık ve alet niteliği taşımayan ilimler diye tekrar ikiye ayırır. İkinci disiplinlerden mevcut âlemin durumları ve âlem ötesi yani metafiziğin durumlarının bilinmesinde yararlanır. Bu kısımda kendi içinde teorik/*nazari ve pratik/ameli* diye ayrılır. Nazari ilim, marifet ile nefsin arınmasını amaçlar, ameli ilimler ise marifete uygun doğru eylemin/amelin yapılmasını amaçlar. Felsefenin hakkın ve hayrın bilgisi diye tanımlanması bundan dolayıdır. Bu ilimle mevcut eşyanın hakikati araştırılır ve nefsin kemale ermesini hedefler. Bu da öğrendiği şeylerin uygulanmasıyla olur. Özetle nazari ilimlerin gayesi düşünmek olup uygulamak değildir, ama ameli ilimlerin gayesi hem düşünmek hem de uygulamaktır. (Saçaklızade, 1988: 68-69).

Kitabü'ş-Şifa bugüne kadar tek kişinin yazmış olduğu en kapsamlı bilgi ansiklopedisi olup İslâm dünyasında en etkili meşşai eserdir. (Nasr, 1991, 32, 48). İbn Sina bu eserinde ayrıntılı olarak Mantık bağlamında el-medhal, kategoriler, önermeler, kıyas, burhan, cedel, sofistik deliller, hitabet ve poetika/şii'i inceler. Şiir, belagat ve cedel gibi insanın ürettiği disiplinlere "intaci ilimler" de denilir. (Saçaklızade, 1988: 27; Nasr, 1991: 60).

Bu bağlamda Sezgin, *Bibliographie der deutschsprachigen Arabistik und Islamkunde: Arabische Sprache, Philologie, Frankfurt 1991/1411* adlı eserinin 3. cildini şiire ayırdığını belirtmek gerekir. Burada Arap ve Aristotelesçi şiir geleneği, aruz, istiare, teşbih, kaside, muaallakat vb hakkında ayrıntılı bilgi verir. (Sezgin, 1991: 3 vd.) *Tarihu't-turasi'l-Arabi*, Riyad 1983/1403, 2, (kısım 2), 3 vd, aynı cilt kısım 3 da buna tahsis edilmiştir. Tabiat ilimleri olarak da Fizik, (es-Simau't-Tabii) Gökyüzü ve âlem, oluş ve bozuluş (el-kevn ve'l-fesad), etkiler ve edilgiler (el-efalu ve'l-infialat) mineroloji ve meteoroloji (el-Maadın ve'l-asar'l-ulviyye), psikoloji (Kitabu'n-nefs), botanik (Kitabu'n-nebat) ve biyoloji (Kitabu'l-hayavan) inceler. Matematik ilimleri olarak da geometri (usulu'l-hendese), aritmetik (el-hesap), musiki (Cevamiu ilmi'l-Musiki), astronomiyi (İlmu'l-heyet) tahkik edilir. (Nev'i Efendi, ts. 141-154, 225-229).

Ardından metafizik (ilahiyat) incelenir. Madde ile karışımı uygun olmayan ve kendisine hareketin ilişmediği, dolayısıyla hakikati itibarıyla maddeden ve hareketten uzak olan durumları inceler. (İbn Sina, 2005; Saçaklızade, 1988: 29) Çünkü Tevhidi anlamak, evrendeki düzeni anlamaktan geçer. Bu da ancak matematik, geometri ve cebir bilmekle mümkün olur. Bu bilgilerin estetiğe yansması ise İslâm Sanatı ve mimarisinde somut olarak görülür. (Nasr, 1989: 75-88; a.mlf, 1991: 157).

Görüldüğü üzere Kindî, Fârâbî ve İbn Sina'nın bilimler tasnifinin öncellemeleri ve önemini belirtmeleri, Tanrı-evren ve insan ilişkisinin kurgusunun nasıl yapıldığını gösterir. İnsanın gerek kendi, gerekse dış dünyanın doğasını Allah'ın ayetleri yani simgeleri olarak görüp, anlamaya ve açıklamaya çalışması sonucunda (kategorik bir ayırım olarak ortaya çıkan) akli ve İslâmî/şer'î ilimlerin sistematize edilmesi felsefi düşüncenin teşekkülünde önemli rol oynamıştır. Felsefe klasiklerinin yanı sıra kadim kelam/teoloji kitaplarında ilk konu, bilgi ve bilginin elde edilmesi ve tasnifi, duyular, akıl ve haber-i mütevatirin neliği konuları oluşturması bundan dolayı.

Bu bağlamda fizik (insan/evren) ve metafizik irtibatını Meşşai gelenek şeklinde bir öğretiye dönüştüren bu âlimlerin filozof/hakîm aynı zamanda hekim olmaları son derece önemlidir. Doğu'da Fârâbî ve İbn Sina, Endülüs'te en ünlü felsefeciler olan İbn Bacce, İbn Tufeyl ve İbn Rüşd'ün Muvahhidler Devleti yöneticilerinin hekimleri olması hekim/hâkim irtibatının kurulmasının sonucudur. (Vernet & Samso, ts. 320; Nasr, 1991: 191–192, 200; Nev'i Efendi, ts. 59).

Sonuç

İslâm dünyasında ilk dönemlerden itibaren geliştirilen bilimsel zihniyet ve ürettiği ürünleri bilim tarihi açısından incelemek, Batı bilim tasavvuruna olan etkisini bilmek ve son tahlilde pozitivist bilim tasavvurunun insan ve doğaya yönelik tahrip edici yapısını görmek, ancak bu tür okumalarla mümkün olabilir. İslâm dünyası, Batılı bilgi ve bilim tasavvurunun teknolojiyle oluşturduğu tasallutundan kurtulmak ve artık ürün tüketicisi olmaktan çıkmak istiyorsa, modern bilime hâkimiyeti için yukarıda açıklanan süreçlerdeki gibi insanlık bilim düşüncesine özgün katkılar üretmeyi hedeflemelidir. Bunun da ilk dönem İslâm bilim geleneğinin iyi bilinmesi ve o dönemdeki zihin yapısının kavranılması üzerine temellenen yeni bir alan kurmak ile olacağı ortadadır.

Kaynaklar

- Akyol, A. (2012). "İslam'da Akli Düşüncenin Kriz Dönemi Felsefe Karşıtlığı Şehristani ve İbn Teymiyye". *İslam Felsefesi Tarihi II*. 207–230. Bayram Ali Çetinkaya (Ed.). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Aydın, M. S. (2015). "Bir Medeniyet İnsanı/Filozofu Olarak Fârâbî". *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*, Bayram Ali Çetinkaya (Ed.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Bolat, S. (2016). *İslam Felsefesinin Teşekkül Dönemi Tanrı Tasavvuru: İbn Hazm'ın er-Red ala'l-Kindî el-Feylesof Adlı Risalesi Merkezli Bir İnceleme*-. Ankara: Araştırma Yayınları.
- Brehier, E. (1965). *İnsan İlimlerinin Bugünkü Konuları*. Çev. Selmin Evrim. İstanbul: Anıl Yayınları.
- Cabir b. Hayyan. (2015). *Kitabu'l-Hudud*. Çev. Aygün Akyol, İclal Arslan, Ankara: Elis Yayınevi.

- Daiber, Hans. "İslam Siyaset Felsefesi". *İslam Felsefesi Tarihi*. S. H. Nasr, O. Leaman (Ed.) Çev. Ş. Dağcı, H. T. Başoğlu, Açılım Yayınları, 3: 81–90.
- Demirci, M. (1996). *Beytü'l-Hikme*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- el-Daffa, A. (1990). *İslam Bilimi Tartışmaları*. Mustafa Armağan (editör) İstanbul: İnsan Yayınları.
- el-Hârezmî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib. (2019). *Mefâtihu'l-'Ulûm*. Thk. ve Çev. Aygün Akyol, İclal Arslan. Ankara: Elis Yayınları.
- el-Fârâbî, Ebu Nasr. (2017). *İlimlerin Sayımı*. Tlf. ve Çev. Mevlüt Uyanık, Aygün Akyol. Ankara: Elis Yayınları.
- el-Fârâbî, Ebu Nasr. (1986). "Kitabu'l-Burhan". *el-Mantık inde'l-Fârâbî*. Tahk. Macit Fahri. Beyrut.
- el-Fârâbî, Ebu Nasr. (2003). "Kitabu'l-Cem beyne Ra'ye'l-Hâkimeyn". çev. Mahmut Kaya. *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*. 151–181. İstanbul.
- el-Fergani, Ebu el-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Kesir. (2012). *Cevami ilm en-nucum ve Usul el-Harekat es-Semaiyye/Astronominin Özeti ve Göğün Hareketlerinin Esasları*. Çev. Yavuz Unat. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Esin, Emel. "Fârâbî'nin Vatanında İki Kültür Merkezi: Kengü-Tarban(d) ve Sayram.
- Faruki, İsmail Raci ve el-Faruki Luis Lamia. (1999). *İslam Kültür Atlası*. Çev. M. O. Kibaroglu, Z. Kibaroglu. İstanbul: İnkılab Yay.
- Göker, L. (1988). *Bilim ve Teknolojinin Gelişimi ile İslam Bilginlerinin Yeri*. Ankara: Elif Matbaası.
- Göker, L. (1997). *Matematik Tarihi ve Türk-İslam Matematikçilerinin Yeri*. Ankara: MEB Yayınları.
- Güngör, E. (1997). *Tarihte Türkler*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Hakimi, M. R. (1999). *İslam Bilim Tarihi*. Çev. Hüseyin Arslan, İstanbul:İnsan yay.
- Hoodbhoy, P. (1993). *İslam ve Bilim: Bağnazcılığa Karşı Akılcılığın Savaşımı*. Çev. Eser Birey. . İstanbul : Cep Yay.
- İbn Bacce, (2017). *Tedbiru'l-Mütevahhid: Bireysel Yönetim Okumaları*, Tlf. ve Çev. Mevlüt Uyanık, Aygün Akyol. Ankara: Elis Yayınları. 18
- İbn Sina, (2005). *Kitabu'ş-Şifa: Fizik II*. Çev. M. Macit. F. Özpilavcı. İstanbul.
- İzzetbegoviç, A. (2019). *İslam Deklarasyonu ve Tarihi Savunma*. Çev. Az. Blekiç Aydoğan, İb. H. Adoğan. İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Özcan, H. (2002) .“İlk Müslüman Türk Devletlerinde ‘Düşünce’”, *Türkler Ansiklopedisi*, H. C. Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (Ed.). 463, 468. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Özsel, D. "Devlet Destekli Bir Ölü Diriltme Ayini: İslâmi Rönesans Çabaları".
<https://www.birikimdergisi.com/guncel-yazilar/8952/devlet-destekli-bir-olu-diriltme-ayini-islami-ronesans-cabalari?fbclid=IwAR00QH8vc4dwRHuUXN8ojC4YJPup2Je6-QTKhDhyleL1IVkzP7qx0KTjY78#.XcKrajozaUm>; https://www.birikimdergisi.com/guncel-yazilar/8987/islami-ronesans-cabalarinin-jeopolitigi?fbclid=IwAR3ArbfBME8JjYjxUbWytjCXHSBJGB10mvQccqPWOywb7a1Yawos1a_bMs#.XcQdqVczaUm.
- Kindî, (2014). "İlk Felsefe Üzerine". *Felsefî Risaleler*. Çev. Mahmut Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Korkut, Ş. (2012). "Meşşâî Geleneğin Kurucu Filozofu: Fârâbî". *İslam Felsefesi Tarihi*. Bayram Ali Çetinkaya (Ed.). Ankara: Grafiker Yayınları.

- Morelon, R. (2006). "İslam Astronomisinin Genel Bir İncelenmesi" *İslam Bilim Tarihi*. Rüşdi Raşid (Ed.). Çev. Habip Türker, Cemile İpar. İstanbul: Litera Yay.
- Nasr, S. H. (1989). *İslam ve İlim*. Çev. İlhan Kutluer. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Nasr, S. H. (1991). *İslam'da Bilim ve Medeniyet*. Çev. Nabi Avcı, Kasım Turhan, Ahmet Ünal. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Negus, M. R. "İslami Bilim Kavramı Ve Müslüman Bir Bilim Adamının Düşünce Modelleri". *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Çev. Aygün Akyol. 3/ 5 (2004/1) :173-180.
- Nev'i Efendi. Netayic el-Fünün. ts.
- Poincare, H. (1928). *İlim ve Usul: İlim Felsefesi*. Çev. Salih Zeki. İstanbul.
- Popper, K. (1994). *Açık Toplum ve Düşmanları*. Çev. H. Rızatepe. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Reisman, D. C. (2008). "Fârâbî ve Felsefe Müfredatı". *İslam Felsefesine Giriş*, Peter Adamson, Richard C. Taylor (Ed.). Çev. M. Cüneyd Kaya. İstanbul: Küre Yayınları.
- Ronan, C. A. (2003). *Bilim Tarihi: Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi*. Çev. Ekmeleddin İhsanoğlu, Feza Günergun. Ankara: Tübitak Yayınları.
- Rosenberg, A. (2007). *Philosophy of Science*. London: Routledge.
- Saçaklızade, Muhammed b. Ebi Bekr el-Meraşi. (1988/1408). *Tertibu'l-Ulum*. çev. Z. Pak, M. A. Özdoğan. Tahk. Muhammed b. İsmail es-Seyyid Ahmed. Beyrut: Daru'l-beşair'il-İslamiyye.
- Sayılı, A. (1996). *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*. Mübahat Türker-Küyel (Haz.). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Sayılı, A. (1990). "Bilimin Tarihsel Gelişmesine Türklerin Katkıları" Uluslararası İbn Türk, Harezmi, Fârâbî, Beyruni ve İbn Sina Sempozyumu Bildirileri. (9-12 Eylül 1985). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Schubring, G. (2000). "Recent Research on Institutional History of Science and Its Application to İslâmic Civilization" 'Science in İslâmic Civilisation, edit. E.İhsanoğlu ve Feza Günergun, Ircica, İstanbul.
- Sezgin, F. *Bibliographie der deutschsprachigen Arabistik und Islamkunde: Arabische Sprache, Pilologie*, Frankfurt 1(1990/1410); 7 (1991/1411)
- Sezgin, F. (2008). *İslam'da Bilim ve Teknik I*. çev. Abdurrahman Aliy. İstanbul: Tüba, İstanbul Büyük Şehir Belediyesi ve Kültür Bakanlığı.
- Sezgin, F.ve Turan, S. (2018). *Bilim Tarihi Sohbetleri*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Ströker, E. (1990). *Bilim Kuramına Giriş*. Çev. Doğan Özlem İstanbul: Yayınevi.
- Şehristani. (2010). *Kitâbu'l-Musâraa/Filozoflarla Mücadele*. Çev. Aygün Akyol, Aytekin Özel, İstanbul: Litera Yayınları.
- S.Kennedy, E. (2018). "Matematiksel Coğrafya" *İslam Bilim Tarihi*, Rüşdi Raşid (Ed.).
- Topçu, Nurettin. *Yarıncı Türkiye*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Uçar, D. (2000). "Turkish Cartography in the 16 th Century" *Science in İslâmic Civilisation*, E.İhsanoğlu, Feza Günergun Ircica (Ed.). İstanbul.
- Uyanık, M. (2016a). *Bilginin İslamileştirilmesi ve Çağdaş İslam Düşüncesi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Uyanık, M. (2012b). *Çağdaş İslam Bilimine Giriş*, ed. M. Uyanık. Ankara: Fecr Yayınları.
- Uyanık, M. (2012a). *Felsefi Düşünceye Çağrı*, Ankara: Elis Yay.

- Uyanık, M. (2002). "İlk İslam Filozofu Kindî'ye Göre Âlemin Mahiyeti Sorunu: Kozmolojik Bir Meselenin İtikadi bir Boyut alması" *I. İslam Felsefesi Meseleleri Sempozyumu*. (8-9 Kasım). Ankara, 99-123.
- Uyanık, M. (1997). *İslam'ın İnanç İlkeleri*. Ankara: Esin Yayınevi.
- Uyanık, M. (2003). "İslami İlim Kavramsallaştırması". *İslamiyat*. 6/4: 13-36.
- Uyanık, M. (2017b). *Kur'an'ın Tarihsel ve Evrensel Okunması*, Ankara: Fecr Yayınları.
- Uyanık, M. (2016). *Selefi Zihniyet, Arap Baharı ve Türkiye*. Ankara: Araştırma Yay.
- Uyanık, M. (2016). "Barışçıl Bir Dünya İçin İlahi Dinler ve Çoğulcu Evrensellik Tasarımları" *Uluslararası Dini Araştırmalar ve Küresel Barış Sempozyumu*. (19-21 Mayıs 2016). Timav. Bosna Hersek Saraybosna.
- Uyanık, M. "Erol Güngör/de Din-Devlet İlişkisi ve Hilafet Meselesi". *Türk Yurdu*. 108/380. (2019e): 27-38. Genişletilmiş şekli, *Milli Mecmua*, 2020/12, 222-245.
- Uyanık, M. (2020). *Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak: Türk Felsefesine Giriş*, Kırmızılar Yayıncılık, Eskişehir.
- Uyanık, M. "Farabi'yi Bir Medeniyet Düşünürü Olarak Yeniden Okumak: İlk Dönem İslam Siyaset Tasavvuru Açısından Bir İnceleme". *Milli Mecmua* 7 (Mart-Nisan 2019d): 65-70.
- Uyanık, M. (2005). "Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak: İslam Felsefesinin Günümüzdeki Anlamı Üzerine Bir Deneme". *İslamiyat Dergisi*. 8/ 4 : 57-78.
- Uyanık, M. (2019b). "Gençliğin Zihin Problemleri ve Felsefe Karşıtlığı". *İslam Felsefesi Anabilim Dalı Koordinasyon Toplantısı Günümüz Gençliğinin Zihin Problemleri Çalıştayı*(27- 29 Eylül 2019). Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- Uyanık, M. (2018a). "Hikmet, Felsefe ve Metafizik İlişkisi-İlahiyat Fakültelerinde İslam Felsefesi Öğretimine Dair Bir Yaklaşım". *Felsefe Dünyası Dergisi* 68.
- Uyanık, M. (1989). *İslam Akaidinde Karşıt Fikir Kavramı -İbn Teymiye Örneği-* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜSBE, Ankara.
- Uyanık, M. (2019a). "İslâm Dünyasında Bilgi ve Bilim Tasavvurunun Yeniden İnşası: Fuat Sezgin Merkezli Bir İnceleme". *İslâm Bilim Tarihi ve Felsefesi*, İstanbul: Divan yay.
- Uyanık, M. (2018b). "İslam Medeniyeti ve Felsefesinin Teşekkülünde İlk Bilim Tasnifleri" *Sosyoloji Dergisi*. Ömer Türker (Ed.). 3/ 22:64-67.
- Uyanık, M. (2003). "İslami İlim Kavramsallaştırması". *İslamiyat Dergisi* 6/4 : 13-36.
- Uyanık, M. (2018b). "İslam Medeniyeti ve Felsefesinin Teşekkülünde İlk Bilim Tasnifleri". *Sabah Ülkesi Dergisi* 56 (Temmuz): 64-67.
- Uyanık, M. (1996). "Küreselleşen Dünya ve Ortadoğu Müslümanları". *Yeni Dünya Dergisi*. 3/30.
- Uyanık, M. (2016b). "Lisans ve Lisansüstü Programların Yürütülmesinde Karşılaşılan Sorunlar". *Türkiye'de İslam Felsefesi Araştırmalarının Seyri: Kazanımlar, Öncelikler, Sorunlar*. M. Nurullah Turan, İrfan Karadeniz, Enver Şahin (Ed.). 159-194. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları.
- Uyanık, M. (2019c). "Türkiye'nin Son 15 Yılında Siyasal ve Sosyal Kimlik Teşekkülü Süreci Analizi: Muhafazakâr Demokrat, "Müslüman Demokrat" ve "Dindar Demokrat" Tasavvurları -Yeni Bir Din Oluşturmanın Gerekliliği". *HfSA VIII Sempozyumu*. 28: 379-403. İstanbul: İstanbul Barosu Yayınları.

- Uyanık, M. (2017a). "15 Temmuz 2016 Darbe Girişiminin Teolojik Tahlili: Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Disiplinlerinin Eşgüdümünü Sağlayarak Yeni Bir Din Dili Oluşturmak". *Uluslararası Darbe Sempozyumu* (26–28 Mayıs 2017). 2: 885–906. Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Yayını
- Uyanık, M. ve Akyol, A. (2018). *İslam Ahlak Felsefesi*. Ankara: Elis Yayınları .
- Uyanık, M. ve Akyol, A. (2017) *İslam Felsefesi: Teşekkül Dönemi, Kindî, Farabi, İbn Sina*. Ankara: Elis Yayınları.
- Uyanık, M. ve Akyol, A. (2012) "İbn Haldun'un Felsefe ve Tasavvuf Eleştirisi" *İslam Felsefesi Tarihi II*. 135–151. Bayram Ali Çetinkaya (Ed.). Ankara: Grafiker Yay.
- Vernet, Juan– Samsó, Julio. "İslam Biliminin Endülüs'teki Gelişimi". *İslam Bilim Tarihi*. Rüşdi Raşid (Ed.).
- Yakıt, İ. ve Durak, N. (1982). *İslam'da Bilim Tarihi*. Isparta: Tuğra Matbaası, 2002.Nasr, S. Hüseyin. *İnsan ve Tabiat*. Çev. Nabi Avcı. İstanbul: Yeryüzü Yayınları.
- "Gelenekselci Akım ve İlerleme Düşüncesi". *Modernizm ve Gelenekselcilik Arasında Din*. Ş. Öçal, C. Özyurt (Ed.). Ankara: Hece Yayınları, 2013.
- <http://cihanhukumdari.istanbul.edu.tr/Kanuni-Sultan-Suleyman-Fransa-Krali-Fransuva-Mektup.html>
- <https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/ben-ki-hakanlar-hakani-sen-ki-fransa-vilayeti-krali-fransuvasin/228408>